

HERALDİKA VƏ ONUN İNKİŞAF TARİXİ

Afiq Nəsrəddin oğlu Abdullayev
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
afigabdullayev@mail.ru

Açar sözlər: *heraldika, herold, perservant, simvol, gerb*

Məqalədə heraldika elminin yaranma və inkişaf tarixindən bəhs edilir. Heraldika elminə müxtəlif səpkidə elmi yanaşmalar mövcuddur. Əgər nəzərə alsaq ki, heraldika xüsusi bir elm sahəsi kimi məhz Avropa qitəsində feodal monarxiyası və feodal sivilizasiyası daxilində dövlət səviyyəsində təşəkkül edib, bu zaman məsələyə Avropa tarixi üzərində diqqət ayırmaq daha münasib olardı. XX əsrdən etibarən heraldika bir sıra digər elmi sahələrə də sirayət etdiyi üçün daha geniş çərçivədə tədqiq edilməsi elmi baxımdan zəruri sayılır.

ГЕРАЛЬДИКА И ИСТОРИЯ ЕЕ РАЗВИТИЯ

Афиг Абдуллаев

Ключевые слова: *геральдика, герольд, персервант, символ, герб*

В данной статье описывается история возникновения и развития геральдической науки. Существуют различные научные подходы к геральдической науке. Если принять во внимание, что геральдика как особая область науки сформировалась на государственном уровне в рамках феодальной монархии и феодальной цивилизации на европейском континенте, было бы более уместно сосредоточиться на европейской истории. Начиная с 20-го века, геральдика содействовал многие другие области науки, более широкие исследования были признаны необходимыми с научной точки зрения.

HERALDRY AND THE HISTORY OF ITS DEVELOPMENT

Afig Abdullayev

Key words: *heraldry, herold, perservant, symbol, gerb*

This article describes the history of the emergence and development of heraldic science. There are various scientific approaches to heraldic science. If

we take into account that the heraldic as a particular field of science was formed at the state level within the feudal monarchy and feudal civilization on the European continent, it would be more appropriate to focus on European history. Since heraldry has infected many other fields of science since the 20th century, wider research has been considered scientifically necessary.

Heraldika – tarix elminin köməkçi bölməsi. Belə ki, tarix elmi üçün əlavə elmi məlumatların öyrənilməsində heraldika elmi əlavə rol oynayır. Heraldikanın predmeti əsasən hər hansı simvolik xarakter və ya rəmzi əlamət daşıyan fiqurlar, ornamentlər, atributlar, petroqliflər, piktoqramlar [8, c.3], ideoqramlar, qrafemlər, işarələr, rəqəmlər, hərflər, rənglər, daşlar, metallar və təsvirlərin (astral, həndəsi, nəbati, heyvani, insani və s.), heraldik elementlərin əks olunduğu əşyalar, alətlər, məmulatlar hesab edilir. Heraldika sahəsində istifadə edilən bütün elementlər özlüyündə heraldikanın əlifbası sayılır [3, c.9]. Heraldika elmi məhz bu göstərilən vasitələrlə insanların məfkurəsinə, ideologiyasına, mifologiyasına, mədəniyyətinə və mənsubiyyətinə aid məlumatları araşdırmağa və aşkarlamağa yönəlmiş elmi tədqiqat sahəsidir. Heraldika təkcə tarix elminin köməkçi sahəsi deyil, həm də incəsənət sahəsi kimi təzahür edir [1, c.115].

“Heraldika” qədim latın dilində olub, “heraldus” sözündən götürülüb və “carçı” mənasını verir [4, c.26]. Qeyd etmək lazımdır ki, kelt dilində də “herod” sözü “carçı” ilə eyni məna verir [8, c.31]. Britaniya Ensiklopediyasında isə “heraldika”nın qədim anqlo-sakson dilində “here wald” (“ordu yönəticisi” və ya “sərkərdə”) sözündən yarandığı qeyd edilib [10]. Bundan başqa hələ antik dövrdə qədim alman tayfalarında xeyirxahlığı və qəhrəmanlığı ilə fərqlənən təcrübəli hərbiçiləri “heer” (hərbiçi) + “alt” (yaşlı) adlandırdılar ki, bu söz almanca “veteran” mənasını anladır [2, c.10; 1, s.46].

Heraldikanın yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, S.Yeqorov hələ qədim türk tayfalarında nəslə və ya hərbi mənsubiyyət bildirən “tamğa”ları, XII əsrdə Yaponiyada dövlətçilik rəmzi kimi meydana gələn “mon”ları, həmçinin qədim Assur, Babil, Misir, antik Roma və antik Afina kimi dövlətlərin istifadə etdiyi və dövlət üçün rəmzi əlamət daşıyan işarələri də heraldikanın inkişaf tarixinə daxil etmişdir [4, c.9-10, 13]. S.Yeqorovdan əvvəl V.Draçuk da eyni ilə bu mülahizəni irəli sürmüşdür [3, c.21]. Heraldika sahəsi üzrə başqa bir tədqiqatçı M. Medvedev isə heraldikanın orta əsrlərdə Avropada meydana gəldiyini, gerbşünaslıq mədəniyyəti və ya gerblər haqqında elm olduğunu qeyd etmişdir [6, c.27]. Əgər nəzərə alsaq ki, heraldikanın elementləri sadəcə gerbşünaslıqda deyil, digər bir çox sahədə də istifadə edilir, o zaman heraldik elementlər daşıyan bütün maddi-mədəniyyət nümunələrini heraldikanın tədqiqat sahəsinə daxil etmək olar.

Heraldika elmi Avropada meydana gəldiyi üçün bu elmin inkişaf tarixinə də məhz Avropa tarixi üzərindən nəzər salmağa çalışmalıyıq. Avropada heraldikanın inkişaf tarixini bu sahədə baş verən mühüm dəyişikliklərə əsasən bir neçə mərhələyə ayırmaq olar.

- I. VIII – XII əsrlərdə heraldik elementlərin yaranması və yayılması: bu zaman xristian dininə mənsub olan Frank imperiyasının müsəlman dininə mənsub Əndəlus əmirliyi ilə təması nəticəsində heraldik elementlərə marağı artırdı.
- II. XIII – XVIII əsrlərdə heraldika elminin təşəkkülü və təkmilləşməsi: bu dövrdə Vatikan məbədinin rəhbərliyi altında Avropa dövlətlərinin Yaxın Şərqə Xaç yürüşləri ilə xristian və müsəlman mədəniyyətləri yenidən təmasa keçir, Avropada heraldika sahəsində ikinci inkişaf və ya intibah dövrü başlayır.
- III. XIX-XX əsrlərdə heraldika elminin digər elmlər ilə əlaqəli şəkildə inkişafı: bu mərhələdə heraldika digər elmlər ilə qarşılıqlı əlaqədən faydalanaraq yeni inkişaf dövrünə qədəm qoyur.

Qədim Roma imperiyası süqut etdikdən sonra Avropada feodal pərakəndəliyi başlamışdı. Avropada aristokratik feodal iyerarxiyası Karolinqlər sülaləsinin hakimiyyəti zamanı aydın şəkildə nəzərə çarpırdı. IX əsrdə Frank imperiyasının kralı Böyük Karl imperiya ərazisində mülkədar olan və ya müstəqil olan bütün kişilərin silah daşması və döyüş sursatının olması haqqında fərman vermişdi[1, c.20-21]. Bu silahlı şəxslər silahlarında və geyimlərində fərqlənmə nişanı olaraq heraldik elementlərdən istifadə edirdilər. Müharibələrdə iştirak edən belə silahlı atlılar alman dilində “ritter”, fransız dilində “chevalier” (kavaler), rus dilində “рыцар”(rıçar) adlanırdı.

Biz, Azərbaycan dilində onları “cəngavər” adlandırırıq. Bəzən müharibə olmasa belə, silahlı şəxslər arasında “cəngavər” rütbəsi almaq üçün hərbi müsabiqələr təşkil edilirdi. Bundan əvvəl, hələ VI əsrdən etibarən Avropada müharibələrdə və hərbi müsabiqələrdə fərqlənən və qalib gələn hərbiçilərə “cəngavər” rütbəsi verilirdi. Böyük Karl vəfat etdikdən sonra Avropada feodal dağılıqlığı dövrü daha kəskin hal alır. Hərbi və mülki feodallar məhz bu dövrdə mənsub olduqları məfkurəni, mədəniyyəti və mənsubiyyəti, ideyasını və devizini simvolik xarakterizə edən heraldik elementlərdən kütləvi şəkildə istifadə etməyə davam etdilər. Feodal pərakəndəliyi artdıqca da şəxslərin və icmaların mülkiyyətinə, mənsubiyyətinə, mədəniyyətinə görə ictimai və hüquqi statusları daha çox sistemləşmiş, heraldik elementlərin istifadəsi fərqlənməyə və çoxalmağa başlamışdı.

IX əsrin ikinci yarısında “Cəngavər Yarışları”nda itkiləri nəzərə alan Papa II Yevgenibuyarıları mənasız ölümlərə görə, qadağan etmiş və “şeytan əməli” adlandırmışdı [9, c.20]. XI əsrin sonu və XII əsrin əvvəllərində Avropadan Yaxın Şərqə doğru Xaç yürüşləri zamanı “cəngavər” rütbəsi

alanların sayı xeyli artmışdı. Bu cəngavərlərin də Bizans və İslam mədəniyyətinin təsiri ilə simvolik xarakterli heraldik elementlərə marağı güclənirdi. Demək olar ki, Xaçyürüşləri heraldika elminin inkişafına və heraldik elementlərin istifadəsinə müsbət mənada ciddi təkan oldu və təsir etdi [7, c.17].

XII əsrdə "Cəngavər Yarışları"nın təşkil olunması yenidən vüsət aldı. Müsabiqədə qalib gəlmiş və cəngavər rütbəsi almış şəxslər üçün mukafat olaraq simvolik xarakterli heraldik elementlərin olduğu armalar və yagerblər təqdim edilirdi. Artıq simvolik xarakterli elementlərin hərbi sənətdə və mülki həyatda kütləvi istifadəsi nəticəsində heraldika bir elm kimi formalaşmağa başlayır və bu sahədə peşəkar fəaliyyət göstərən mütəxəssislər ortaya çıxırdı. Məhz monarxin və ya hər hansı böyük feodalın himayəsində çalışan, "Cəngavər Yarışları"nda təşkilatçı olan, arma, loqo, gerb tərtib edən və təqdim edən, məlumatları qeydə alan belə peşəkar mütəxəssisləri XIII əsrdən etibarən "herold" adlandırmağa başlamışlar [9, c.11]. Cəngavərlərin yalnız özləri arasında keçərlili olan məxsusi işarələri, fikirləri, qanunları və qaydaları var idi. Bu sahədə də mütəxəssis olan heroldlar hakim kimi xüsusi idarəetmə mövqeyi tuturdular. Belə ki, "Cəngavər Yarışları"nda heroldlar siyahı üzrə döyüşçüləri dəvət edir, cəngavər qanunlarını onların təkrar yadına salır, qalib döyüşçüyə kralın adından mükafat təqdim verir, cəngavərin məxsusi devizini, armasını və ya gerbini təsvir və təqdim edirdilər.

Heroldlar şəxslərin nəsəbinə və rütbəsinə aid məlumatları, simvolik xarakter daşıyan işarələri, bu sahədə ümumi və xüsusi qaydaları yaxşı bilməli idilər. Heroldların rəhbəri bəzən "heroldmeister", bəzən isə "gerb kralı" adlanırdı. 1442-ci ildə Almaniya imperatoru III Fridrix öz sahəsində peşəkarlığına görə herold Rudolf Romrix "Rex Heraldorum" ("HeraldikaKralı") titulu ilə təltif etmiş və diplom vermişdi [1, c.48]. Heroldların köməkçilərinə isə "perservant" deyilirdi [6, c.9].

Heraldika qanunları və qaydaları haqqında ilk ümumi elmi kitabın müəllifi Müqəddəs Roma İmperatoru IV Karlın sarayında məxfi məsləhətçi olan italyalı hüquqşünas Bertola Saxoferrato sayılır. Onun "Tractatus de insignis et armis" adlı monoqrafiyası 1356-1359-cu illərdə yazılıb və ilk dəfə 1472-ci ildə Venesiyada nəşr edilib [1, c. 54; 4, c.31]. Həmçinin, şəxsən özü herold olmuş almaniyalı Petra Zuxenvert "Cəngavər Yarışları" haqqında ilk poemanı 1356-1396-cı illərdə qələmə almışdır [1, c.48]. XV əsrdə Fransa kralı VII Karlın dövründə kralın əmri ilə baş herold olan Berri bütün Fransa ərazisini gəzərək geneoloji məlumatları və simvolik işarələr toplayır. Daha sonra bu məlumatlar "Le registre de noblesse" adlı monoqrafiyada nəşr edilir [4, c.31]. İngiltərədə rahibə Juliana Berners tərəfindən yazılan və 1486-cı ildə nəşr edilən "Book of St.Albans" əsəri heraldika sahəsində ilk bibliografik əsər sayılır [1, c.132].

XV əsrdə İngiltərədə kral III Riçardın fərmanı ilə xüsusi Herold Şurası (“College of Herolds”) fəaliyyət göstərməyə başlayır. Herold Şurasının üzvləri soylu ailələrdən seçilirdi. Onların vəzifəsi gerblərin təsviri, təqdimi, qeydiyyatı ilə məşğul olmaq, həmçinin heraldik elementlərin araşdırılmasını, yazılmasını, arxivləşdirilməsini, çıxarıqların verilməsini təmin etmək idi [1, c.55-56].

O dövrdə Avropada gerblərin istifadəsi qədər vüsət almışdı ki, bəzən onlar arasında tamamilə bənzərlik olurdu. Bu qarışıqlığı həll etmək üçün 1696-cı ildə Fransa Kralı XIV Lüdovik gerblərin və ya armaların ümumiləşdirilməsi və fərqləndirilməsi, gerb kodekslərinin hazırlanması, həmçinin qeydə alınması üçün xüsusi fərman verir [5, c.19]. Beləliklə, Avropada ilk dəfə ümumi gerbşünaslıq məcmuələrinin hazırlanılmasına başlanılır. Həmçinin, heraldika artıq xüsusi bir elm sahəsi kimi qəbul olunur.

Avropada heraldika elementləri XVI-XVIII əsrlərdə dövlətlərin, təriqətlərin, təşkilatların, kralların, hersoqların, qrafların, cəngavərlərin və baronların, sexlərin, gildiyaların, şəhərlərin və kəndlərin gerbində, həmçinin bütün hərbi, mülki və nəsli simvolik xarakterli əşyaların və alətlərin üzərində əks olunurdu. Hətta heraldik elementlər dini mərasimlərə dəəhatəli şəkildə sirayət etmişdi [7, c.17].

1789-cu il Fransa burjua inqilabından sonra başlayan feodalizm sisteminin tənəzzülü və feodal iyerarxiyasının süqutu heraldik elementlərin də önəmini azaldırdı. 1790-cı ildə Fransa Konstitusiyaya Assambleyası feodalizm əlamətlərinin, feodal titulu və statusunu bildirən gerblərin, armaların ləvği haqqında qərar versə də, heraldika elementlərinin istifadəsi Napoleon Bonopartın imperiya yaratması ilə yenidən dövlət səviyyəsində əhəmiyyət daşımağa başlayır [7, c.36-39]. Lakin heraldika elmi tənəzzül etmək yerinə transformasiya edərək bu dəfə daha geniş elmi sahədə özünü göstərir. Belə ki, XIX əsrin sonlarından etibarən heraldik element daşıyan bütün alətlər, əşyalar, silahlar, xalçalar, geyimlər, bəzəklər, miniatürlər, məmulatlar və s. artıq heraldika elminin tədqiqat sahəsinə daxil olurdu.

Nəticə etibarilə feodal iyerarxiyası tənəzzül etsə də, heraldika elmi tənəzzül etmədi və tərəqqi etməyə davam etdi. Artıq heraldik elementlərin təsvir edildiyi və ya istifadə olunduğu bütün məmulatlar heraldika elminin tədqiqat sahəsinə daxil ola bildi. Hazırda simvolik xarakter daşıyan heraldika elementlərindən icmalar, idarələr, klublar, komandalar, şəxslər, dövlət və şirkətlər, təriqət və təşkilatlar müxtəlif rəmzi məlumatların ifadəsi kimi də istifadə edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Арсеньев Ю.В. Геральдика. М., 2001
2. Введенский Г. Э. Азбука геральдики. СПб., 2003
3. Драчук В.С. Рассказывает геральдика. М., 1977
4. Егоров С. Геральдика для всех. М., 2002
5. Левандовский А.П. В мире геральдики. М.2008
6. Медведев М. Геральдика или истинная наука о гербах. СПб., 2008
7. Пастуро М. Геральдика. М., 2003
8. Санти-Мадзини Дж. Геральдика. М., 2007
9. Слейтер С. Геральдика. М., 2005
10. <https://www.britannica.com/topic/heraldry>